

UOT 94(479.24)

MUSA RƏHİMOĞLU-QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Arxeologiya və  
Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru  
kuliyevm@yandex.com

## Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

### NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ QURUCULARINDAN BİRİ - MİRZƏ VAHAB HƏSƏNZADƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/43-48>

*XX əsrdə Naxçıvanın muxtariyyətini əldə etməsi bir çox tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Çar hökumətinin 10 aprel 1840-cı il islahatına əsasən, 1841-ci il yanvarın 1-də Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibində Naxçıvan qəzası yaradılmışdı. Mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Naxçıvan qəzası 1920-ci ildə yaradılmış Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının, 1923-cü il fevralın 27-dən Naxçıvan ölkəsinin (diyarının), 1924-cü ildən isə Naxçıvan MSSR-in tərkibinə daxil olmuş və 1929-cu ildə ləğv edilib. Muxtariyyətin qazanılması ərəfəsində və qazanıldığı dövrdə naxçıvanlılar hər sahədə ciddi mübarizə aparmışlar. Belə ki, 1918-ci illərdə azğın düşmənlə - erməni daşnakları ilə qəhrəmanlıqla döyüşən naxçıvanlılar, sonralar bir çox sahələrdə, o cümlədən maarifçiliklə, yeni məktəblərin yaradılmasında ciddi fəaliyyət göstərmişlər. Naxçıvanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qoruyan naxçıvanlılar, sonralar Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasında da var qüvvələri ilə çalışmışlar. Məqalədə bu istiqamətdə görkəmli siyasi xadim və ensiklopedik alim Mirzə Vahab Həsənzadənin fəaliyyəti təsvir edilir. O, 1919-cu ildən 1934-cü ilədək Naxçıvanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirak etmişdir.*

*Açar sözlər:* Naxçıvan, Ordubad, ensiklopedik alim, muxtariyyət, Naxçıvan maarif komissarı.

**Giriş.** Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixində onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın xüsusi yeri vardır. Çünki çox mürəkkəb və ziddiyyətli olan 1918-1920-ci illərdə naxçıvanlılar müstəqillik uğrunda qan və can bahasına mübarizə aparmış, həmçinin yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmanlıqla vuruşmuşlar. Zəfərlərlə dolu Azərbaycan tarixinin parlaq səhifəsini yaratmışlar.

1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları ilə vuruşan və sonralar Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasında fəal iştirak edən Mirzə Vahab Həsənzadə Salman oğlu 1890-cı ildə Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndində anadan olmuşdur. Qeyd edək ki, Yuxarı Əylis-Azərbaycanda yaşayış məntəqəsi olmaqla, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi orta əsrlərdə məşhur olmuşdur. Yuxarı Əylis kəndi sanki orta əsrlərə aid bir maraqlı tarixi abidələr muzeyidir. O, Arazın sol qolu olan Əylis çayının hər iki sahilində əzəmətli qayalıqlar içərisində yerləşir. Əylis çayı Zəngəzur silsiləsindən (3100 m) başlanan Vardanaxdərə və Dabaxlıdərə çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Əsasən ipək ticarəti ilə məşğul olan Yuxarı Əylis tacirləri bir çox Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət edirdilər. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, 1752-ci ilədək Əylis adlı şəhər olub. Lakin XVII-XVIII əsrlərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Əylis dağıdılmış, XIX əsrin sonlarında isə Yuxarı və Aşağı Əylis kəndlərinə ayrılmışdır (2, s.153).

Mirzə Vahabın atası Salman kişi Yuxarı Əylisin çox bacarıqlı boyaqçılarından olmuşdur. Maraqlıdır ki, Həsənzadələrin ailələri Şəkiyə köçəndə, oradakı məktəbin də adı "boyaq" mənasını verən ərəbcə "sibqət" sözündəndir. Şəki də öz ipəyi ilə məşhur olduğundan orada belə bir adda məktəb fəaliyyət göstərmişdir.

Mirzə Vahab Həsənzadə ilk təhsilini Yuxarı Əylis kəndində almışdır. Amma sonralar, daha doğrusu 1905-ci ildə valideynləri ilə birlikdə Şəki şəhərinə köçmüşdür. O, 1905-1907-ci illərdə Şəki-dəki "Sibqət" məktəbində oxumaqla bərabər, həm də Şəki mədrəsəsində ərəb dilini öyrənib. "Sibqət" məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün Gəncə şəhərindəki ruhani seminariyasına daxil olmuşdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, M.V.Həsənzadənin seminariyada oxumaqda məq-

sədi ərəb dilini və islam dininin incəliklərini dərinlən öyrənmək olub. O, 1905-1912-ci illərdə Gəncədəki ruhani seminariyasında oxumuşdur. Seminariyada təhsilini davam etdirən Mirzə Vahab Həsənzadə ərəb dilini, fars dilini, ərəb qrammatikasını, məntiq, kəlam, fiqh, üsul, islamıyyə, İslam tarixini, astronomiya, nücum və s. elmləri mükəmməl öyrənməyə nail olmuşdur. Bacarıq və istedadına görə seminariya müəllimlərinin böyük etimad və hörmətini qazanmışdır (3).

M.V.Həsənzadə 1912-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra islamıyyəyə aid bir çox fənlərdən Zaqafqaziya "Şeyxül-islam idareyi-ruhaniyyə"sində imtahan verərək diplom almışdır. Seminariyanı bitirən M.V.Həsənzadə Yuxarı Əylis kəndinə qayıtmış, vətən övladlarının maarifləndirilməsi, savadlandırılması üçün "Üsuli-cədid" məktəbi təsis etmişdir. Öz ana vətəni olan Yuxarı Əylis kəndində yaratdığı məktəbin müdiri və müəllimi olan M.V.Həsənzadə məktəbə cəlb etdiyi qız və oğlanlara əlifbadan başlayaraq dil, ədəbiyyat, şərq ədəbiyyatı, fars dili, habelə təbiət, zoologiya, coğrafiya, astronomiya və digər dünyəvi elmlərin əsaslarını öyrədirdi. "Üsuli-cədid" məktəbində təhsil alan qızlar və oğlanlar birbaşa ibtidai sinif müəllimi hüququ alırdılar. Onun yazdığı ərəb dərslisi üç hissədən ibarətdir: I hissə: "Əldürüsül-ibtidaiyyə", II hissə: "Əldürüsül-nəhviyyə", III hissə: Nurəddin Əbdürrəhman Caminin "Qəvidül təyaiyyə" əsəri. Mirzə Vahab Həsənzadənin məktəbində qısa müddətdə təhsil alıb müəllim kimi işləməyə layiq olanları gördükdə hamı onun bacarıq və biliyinə, qabiliyyətinə heyran olaraq "Üsuli-cədid" məktəbini bir "Küpə" oxşadaraq deyirdilər ki, bu müəllimlər Mirzə Vahabın küpündən çıxanlardır (5).

Mirzə Vahab Həsənzadə 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan diyarına hücum edən erməni daşnaklarına qarşı mərdliklə vuruşmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan bir sənəddə göstərilir ki, Yuxarı və Aşağı Əylis kəndlərinə köməyə gəlmiş türk döyüşçülərinin komandiri Ədib bəy gənc müəllim M.V.Həsənzadənin döyüş hünərlərindən razıdır. Həm də döyüşçülər M.V.Həsənzadənin evində qalırlar. Buna görə də Ordubadın həmin vaxt pristavı olan Mir Əbülfət ağa (o, türk zabiti Ədib bəylə yola getmirdi) M.V.Həsənzadəni incidir. Türk döyüşçülərin dostu olan M.V.Həsənzadəni hamının gözü önündə möhkəm döydürür. Bundan xəbər tutan Xəlil bəy və III Kalbalı xan Naxçıvanski, həmçinin Naxçıvanın qubernatoru Cəmillinski Naxçıvanda məsləhətləşirlər. Qərara alırlar ki, geniş səlahiyyətlərə malik bir komissiya yaradılsın və məsələni dərinlən araşdırmaq üçün Ordubada ezam edilsin. Yaradılan komissiyaya Əmirov Türkiyə tərəfdaşı kimi, müsavətin nümayəndəsi Mirzə Cabbar Məmmədov və ictimaiyyətdən isə Bəhmən bəy Kazımbəyov daxil edilir. Komissiya Ordubadda məsələni araşdırıb Xəlil bəyə və III Kalbalı xana hesabat təqdim edir. Baş verən hadisələrdə qubernatorun qohumu, pristav Mir Əbülfət ağa günahkar bilinir. Naxçıvana çağırılan pristav səhvlərini etiraf edir və Ordubadda qarşıdurma aradan qaldırılmış olur (7, v.2).

Əylis kəndini erməni quldur dəstələrindən müdafiə edən qoşunların tərkibində cəsurluqla vuruşan M.V.Həsənzadə 1918-1920-ci illərdə Müsəlman İctimai Siyasi Təşkilatları Milli Şurasının İcraiyyə Komitəsinin katibi olmuşdur. 1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o, Naxçıvan Maarif Komissarlığının əmri ilə yenidən Yuxarı Əylisdəki məktəbə müdir təyin olunub. M.V.Həsənzadə 1921-1922-ci illərdə Ordubad Qəza İnkilab Komitəsinin sədri, Naxçıvan İnkilab Komitəsinin üzvü olmuşdur. O, 1923-cü ildə Ordubad qəza xalq maarif şöbəsinin müdiri, 1923-cü ildən 1929-cu ilin fevral ayına kimi Naxçıvan ölkə xalq maarif komissarı vəzifəsində çalışmışdır (2). 8 dekabr 1922-ci ilə aid bir arxiv sənədindəki 167 nömrəli əmrdə deyilir: Ordubad Qəza İnkilab Komitəsinin və Ordubad xalq maarifinin müavini M.Səməndərov işdən azad olunsun və onun yerinə V.Həsənzadə təyin edilsin (8, v.1-2).

M.V.Həsənzadə Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmiş və deputatı olmuşdur. Qeyd edək ki, vəzifədə işlədiyi illərdə o, Naxçıvanda və Ordubadda maarifçiliklə ciddi məşğul olmuş, müəllim kadrlarının yetişdirilməsində böyük zəhmət sərf etmişdir (11, s.235). Onun Naxçıvanın Maarif komissarı işlədiyi illərdə imzaladığı çoxlu sayda vəsiqələr arxivdə saxlanılır. Hətta burada onun bir çox şəxslərin günahsız olması haqda imzaladığı və möhürlədiyi rəsmi məlumatlar da var (9). Bütün bunlar bir daha Mirzə Vahabın ən çətin illərdə təmiz və xeyirxah insan olduğunu təsdiqləyir. Arxiv fondlarında onun 1923-1924-cü illərdə həm də müxtəlif məktəblərdə müəllimlik etməsi haqda sənədlərə rast gəlinir (10).

25 may 1925-ci ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsi yaradıldı. M.V.Həsənzadə bu cəmiyyətə sədr təyin edilir. Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin 1925-1928-ci illər ərzində keçirilən 41 iclasının protokolları Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılıb. İlk protokollardan aydın olur ki, Mərkəzi Cəmiyyətin nümayəndəsi Məhəmməd Baharlının iştirakı ilə keçirilən birinci iclasda Vahab Həsənzadə sədr, Mirbağır Mirheydərzadə isə elmi katib seçilib. Protokolda qeyd edilib ki, bu cəmiyyətin yaradılmasında məqsəd Naxçıvan respublikasının maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya və tarixini, iqtisadiyyatı və təbiətini ətraflı və planlı şəkildə öyrənməkdir (4, s.3-4) Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyətin - Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin iclas protokollarından məlum olur ki, M.V.Həsənzadə bu elmi cəmiyyətə sədrlik etməklə yanaşı, həm də bilavasitə elmi ekspedisiyalarda iştirak etmişdir. Hətta onun Xaraba Gilanda bir arxeoloq kimi qazıntıları da olduğunu təsdiqləyən foto da şəxsi arxivində saxlanılır (6).

Məşhur tarixçi-arxeoloqlardan V.M.Sisoyevin, A.A.Millerin, İsa bəy Əzimbəyovun və digərlərinin məruzələrinin dinlənilməsi və axtarıqların nəticələri Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan professor A.A.Millerin Qızılwəngin (Qızılburunun) tədqiqi haqqındakı məruzəsinin tarixi əhəmiyyəti böyükdür (4, s.45, 51-52, 53).

Cəmiyyətin sədri M.V.Həsənzadə fəaliyyətə başladığı ilk günlərindən etibarən tarixi abidələrin qorunması məqsədi ilə onların təmir edilməsinə çalışmış və bu işi həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu dövrdə cəmiyyətin keçirdiyi iclaslarda Naxçıvan şəhərinin Şahab məhəlləsindəki Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin, Qala məhəlləsindəki İmamzadə memarlıq kompleksinin, Qarabağlar kəndində olan türbə və qoşa minarələrin təmir və bərpa edilməsi məsələsi qaldırılmışdı (5, s.225-226).

Mirzə Vahab Həsənzadə Naxçıvanda maarif komissarı işləyərkən 1926-1927-ci illərdə ilk dəfə olaraq "Qızıl qələmlər" ədəbiyyat cəmiyyətini yaratmış və həmin cəmiyyətin sədri olmuşdur. Bu haqda protokol №28-də məlumat verilir: 1926-cı il sentyabr ayının 3-də Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin ümumi iclası yoldaş V.Həsənzadənin sədarəti və Ə.Sadiqzadənin katibliyi ilə açılır. İclasda 20 üzv və bir neçə nəfər Azərbaycan Pedaqoji İnstitut tələbələri iştirak edirdilər. Müzakirə olunan 2-ci məsələ haqqında müəllim Ə.Sadiqzadə məruzə edərək Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Naxçıvanda şöbəsini təşkil etməyi təklif edib Nizamnaməsini oxuyur. İclas tərəfindən şöbənin təşkil olunması qəbul olunub. Şöbənin rəyasət heyəti 9 nəfərdən ibarətdir:

1. Mehdi bəy Hacımski
2. Vahab Həsənzadə
3. Mirbağır Mirheydərzadə
4. Qəzənfər Hacı
5. Şərif Əfəndizadə
6. Əbülfəzl Sadiqzadə
7. Məhəmməd Rasizadə
8. Rza Paşazadə
9. Həsən Səfərli

Bunlardan sədrliyə Vahab Həsənzadə, katib isə Əbülfəzl (Sadiqzadə) seçilir (4, s.49-50) M.V. Həsənzadənin foto arxivində ədəbiyyat cəmiyyətinin üzvləri ilə birlikdə maraqlı fotosəkilləri vardır. Burada adı çəkilən Əbülfəzl Sadiqzadə yazıçı Əvəz Sadiqdır.

Qeyd etmək yerinə düşər. 1928-ci ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında proletar yazıçıların birinci qurultayı münasibətilə verilmiş materialların arasında M.V.Həsənzadə sədrlik etdiyi Naxçıvan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin üzvlərinin onunla birlikdə fotosəkil də dərc olunmuşdur.

M.V.Həsənzadə 1929-cu ildən 1934-cü ilin may ayına kimi Ordubad konserv zavodunun direktoru olmuşdur (3). O, bu zavodda işlədiyi illərdə fəhlələrin yaxşı əmək haqları almalarına çalışmış, hətta buna görə yuxarı təşkilatların tənqidinə də məruz qalıb (6). Şərq dillərinin mahir bilicisi olan M.V.Həsənzadənin yaşadığı Yuxarı Əylis kəndindəki memarlığı ilə göz oxşayan evində çox zəngin kitabxanası olub. Hətta bu kitabxana haqqında akademik Yusif Məmmədəliyevin tədqiqatçıları da yazmışlar. "Mamedaliyev" kitabının (rusca) müəllifi, B.A.Platonov yazır: "Məlum oldu ki, evdə və qonşularda olan kitablar hamısı oxunub. Yusif eşitmişdi ki, Ordubaddan 7-8 km aralı olan Əylis kəndində müəllim Mirzə Əbdülvahab Həsənzadənin zəngin kitabxanası vardır (sonralar Naxçıvanda So-

vet hakimiyyəti qurulanda Mirzə Əbdülvahab maarif komissarı işləmişdi). Hər şeyi öyrənmək istəyən gənc müəllimin xoşuna gəldi, onu kitablarla təchiz etdi, ancaq şərt kəsdi: bir-bir götürmək və onlarla səliqəli davranmaq lazımdır" (12, s.25).

Mirzə Vahab Həsənzadənin zəngin kitabxanasından istifadə edənlərdən akademik Yusif Məmmədəliyevin, Müzəffər Abutalıbın, professor Bəhmən Axundovun, müəllim, ziyalı Əli Qənbərlinin, Həsən Kazımzadənin və bir çoxlarının təhsil görüb yetişmələrində onun böyük xidmətləri olmuşdur (3).

1934-cü ildə M.V.Həsənzadə Bakıda-Azərbaycan kinofilm trestində işə dəyişdirilib və o, 1935-ci ilin axırınadək burada işləyib. M.V.Həsənzadə həm də poliqlot olmuşdur. O, ərəb, fars, əfqan, tacik, özbək, rus dillərini mükəmməl bildiyindən onu SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialına dəvət etmişdilər. 1936-cı ildən orada elmi kitabxananın müdir müavini və akademiyanın Şərq şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Bu müddətdə respublika əlyazmaları Fondunun yaradılması və təşkili işində ilk fəaliyyət göstərənlərdən biri olmuşdur. Bu səbəbdən o, tariximizlə və ədəbiyyatşünaslığa aid çoxlu əlyazmaların və qiymətli kitabların toplanması üçün böyük işlər görmüşdür. Mirzə Vahab ərəb və fars dillərini, islamşünaslığı mükəmməl bildiyindən Quranın müxtəlif nəşrlərini və nadir əlyazmaların toplanması kimi çox xeyirxah və faydalı iş görmüşdür. İndiki M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yaradılmasında da Mirzə Vahab Həsənzadənin böyük xidmətləri olmuşdur (3).

Mirzə Vahab Həsənzadə Bakıda işləyərkən İçərişəhərdə, Əli Bayramov küçəsində kommunal mənzildə (25 №-li evdə) akademik Həsən Əliyevlə qonşu olub. Bu iki ailə arasında həm də mehriban dostluq əlaqələri yaranıb. Bu haqda xalq yazıçısı E.Axundova yazır: "Zərifə xanımın atası Mirzə Əbdülvahab Həsənzadə Naxçıvanın məşhur pedaqoqu, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ilk xalq maarif komissarı, keçən əsrin 30-cu illərinin sonu, 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan Elmlər Akademiyası kitabxanasının direktoru vəzifələrində işləyib. Heydər Əliyevin qardaşı Həsən Əliyev kommunal mənzildə onunla qonşu olub. Onlar İçərişəhərdə, Əli Bayramov küçəsi, 25 nömrəli evdə yaşayıb, axşamlar isə bir-birinə qonaq gedərmişlər. Kitabın qəhrəmanı da bura tez-tez baş çəkərmiş.

Zərifə xanım o günləri belə xatırlayır: "Atamı yazıçılardan Məmməd Səid Ordubadi, İslam Səfərli, Səməd Vurğun yaxşı tanıyırdılar. Mənzilimizdə bədii qiraət gecələri keçirərdilər. Bəzən Bakıya, qardaşılıq qonaq gələn Heydər Əliyev də bu tədbirlərdə iştirak edərdi.

Heydər Həsən müəllimlə qonaq gələndə, qardaşlarım nərd oynayırdılar. Onu da deyim ki, Heydər udurmağı xoşlamırdı. Nə olursa olsun, udmalı idi. Yadımdadır, hətta atam qardaşım Rəhibə deyirdi: "Yaxşısı budur, sən onu güzəştə get, görmürsən o uduzanda nə günə düşür? Bir gün onlar yenə də oynayırdılar. Oyunu bitirəndən sonra Heydər mənə dedi: "Zərifə, belə otur, şəklini çəkim". Çəkdi. Portret mənim çox xoşuma gəldi. Mən onu aparıb çarpayımın üstündən asdım. Sonra biz Ordubada köçdük, portreti rayona gətirdim. Sonralar onu özüm ilə albomda gəzdirdim. Biz Bakıdan Ordubada köçəndə mənə məxsus əşyalarımın yalnız bu portreti götürdüm. Onu çantamda gizlətdim. O mənim üçün həyatda hər şeydən qiymətli idi. Sonralar hara köçürdüm, bu şəkli özüm ilə götürürdüm. Onu çəiz kimi ərimin Ordubaddakı evinə də gətirdim" (1, s. 71-72).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin cavan vaxtlarında böyük ustalıqla çəkdiyi rəsmlərdən biri olan və öz əli ilə yazdığı "Zərifənin şəkli" rəsm əsəri bu gün də çox maraqla nümayiş etdirilir.

Mirzə Vahab Həsənzadə 1935-1938-ci illərdə Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan tarixi" şöbəsində kiçik elmi işləyərkən həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. O, Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə"sini ruscadan, Səədullanın Azərbaycanın tarixindən bəhs edən "Zübdət-ət-Təvarix"ini farscadan, həmçinin Nizamülmülkün "Siyasətnamə"sini, Həmdulla Qəzvininin, Şeyx Fəzlullahın, Mirzə Mehdixanın, Mirxondun, Xandəmirin, Mirzə Məmməd Tağı xanın və digərlərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

O, 1937-ci ilin avqustundan dövlət tapşırığını yerinə yetirmək üçün Din Tarixi Muzeyinin açılış işlərinə cəlb edilmişdir.

1941-ci il dekabrın 19-da Azərbaycan SSR XDİK orqanları tərəfindən "əksinqilabi ədəbiyyatı saxlamaqda" təqsirli bilinərək həbs edilmiş və 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Mənzilində aparılan axtarış zamanı tapılan kitablar (ərəb əlifbası ilə) "zərərli" olduqlarına görə SSRİ EA Azərbaycan Filialının xüsusi şöbəsinə təhvil verilərək məhv edilməli idilər. Həmin kitabların AzF xüsusi şöbəsinə təhvil verilməsi haqqında özünün qeyd aparmasına baxmayaraq, əslində

onlar onun kitabxanasında saxlanılırdı. Beləliklə, öz həyatı və azadlığı hesabına o nadir əlyazmaları və kitabları məhv olmaqdan xilas etmişdir"(5, s.227-228).

Əslində Mirzə Vahabı 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarına qarşı vuruşduğu üçün sovet çekistləri (ermənilər) mühakimə edir və incidirdilər. Onun foto arxivində 1919-cu ildə Yuxarı Əylis kəndində türk zabiti Ədib bəylə birlikdə şəkli də vardır. Həbsdən sonra Azərbaycana qayıdan Mirzə Vahaba Bakıda və Naxçıvanda yaşamağa icazə vermirlər. 1944-cü il mart ayının 30-dan Azərbaycan Maarif Nazirliyinin əmri ilə Quba iki illik Dövlət Müəllimlər İnstitutuna fars dili və Azərbaycan orta əsrlər ədəbiyyatı müəllimi təyin olunmuşdur. Həmin illərdə o, institutun kitabxanasına həm də müdir təyin edilmişdi (3).

Təqaüdə çıxandan sonra, daha doğrusu 1956-cı ildən sonra ana vətəni Yuxarı Əylisə dönmüş və ömrünün qalan 4 ilini ailəsi və balaları ilə birlikdə keçirmişdir. Görkəmli siyasi xadim və maarif-pərvər ziyalı, böyük alim Mirzə Vahab Həsənzadə 1960-cı il yanvarın 14-də ürəkdən sevdiyi Yuxarı Əylis kəndində vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

**Nəticə.** Ensiklopedik və vətənpərvər alim, Naxçıvanı erməni daşnaklarından mərdliklə müdafiə edən Mirzə Vahab Həsənzadə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasında və inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir.

## ƏDƏBİYYAT

1. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. Bakı, Ozan, 2007, 352 s.
2. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). Bakı, ASE Baş redaksiyası, 1980, 592 s.
3. Həsənzadə T. Görkəmli ziyalı və maarifpərvər / "Respublika" qəzeti, 2003, 22 avqust.
4. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı, "Nurlan", 2005, 196 s.
5. Kərimova T.S. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin ilk sədri Vahab Salman oğlu Həsənzadə. Naxçıvan qədimdən günümüzdə qədər (Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu), Bakı, 2014, s.223-230.
6. Materiallar və fotolar M.V.Həsənzadənin gəlini, tarix elmlər doktoru, professor Tahirə Həsənzadə və nəvəsi ehtiyatda olan polkovnik-leytenant M.Q.Seyidov tərəfindən təqdim olunmuşdur.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA), fond 63, siy. 1, iş №5/9.
8. NMRDA, f.1, siy.2, iş №2/4.
9. NMRDA, f.1, siy.2, iş №20/1577.
10. NMRDA, f.1, siy. 2, iş №8-9.
11. Naxçıvan Ensiklopediyası, I cild. Bakı, 2005, 356 s.
12. Платонов Б.А. Мамедалиев. Баку, АН Азерб.ССР, 1966, 222 с.

**МУСА КУЛИЕВ**

*Ведущий научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии  
Нахчыванского отделения НАНА, доктор философии по истории*

## ОДИН ИЗ ОСНОВОПОЛОЖНИКОВ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ – МИРЗА ВАХАБ ГАСАНЗАДЕ

Завоевание Нахчываном автономии в XX веке прошло через многие исторические стадии. Согласно реформе Царского правительства от 10 апреля 1840-го года, 1 января 1841-го года в составе Грузино-Имеретинской губернии был образован Нахчыванский уезд. После образования в 1849-ом году Иреванской губернии Нахчыванский уезд был включён в состав последней. Нахчыванский уезд, центром которого был город Нахчыван, находился в составе созданной в 1920-ом году Нахчыванской Советской Социалистической Республики, с 27 февраля 1923-го года в составе Нахчыванского края, с 1924-го года в составе Нахчыванской АССР, а в 1929-ом году был упразднён. В годы борьбы за независимость и в годы независимости нахчыванцы во всех сферах вели серьёзную борьбу. Так, героически воевавшие с армянскими дашнаками в 1918-1920 годах нахчыванцы, впоследствии вели упорную деятель-

ность во многих сферах, в том числе и в образовании, создании школ. Нахчыванцы, защищавшие Нахчыван, как неотделимую часть Азербайджана, впоследствии вели упорную борьбу за создание Нахчыванской Автономной Республики. В статье освещается деятельность в этом направлении видного политического деятеля и энциклопедического учёного Мирзы Вахаба Гасанзаде. С 1919-го до 1934-го года он активно участвовал в политической, культурной и экономической жизни Нахчывана.

*Ключевые слова:* Нахчыван, Ордубад, энциклопедический учёный, автономия, комиссар образования Нахчывана.

**MUSA GULIYEV**

*Leading researcher of the Institute of History, Archeology and Ethnography  
Nakhchivan Department of ANAS, doctor of philosophy in history*

**THE MIRZA VAHAB HASANZADE –  
ONE OF THE CREATORS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

In the XX century, the autonomy gaining process of Nakhchivan has passed through lots of historical stages. According to the reform of Tsar government on April 10, 1840, Nakhchivan gaza was formed within Georgia-Imeretia governorate on January 1, 1841. As Iravan governorate was formed in 1849, Nakhchivan gaza was included to its boundaries. Nakhchivan gaza, of which the centre was Nakhchivan city, was within Nakhchivan Soviet Socialist Republic formed in 1920, from February 27, 1923, within Nakhchivan country, from 1924 within Nakhchivan ASSR and was abolished in 1929. On the eve of independence and in the period it was gained the Nakhchivanians struggled seriously in every field. So, in 1918-1920 the Nakhchivanians who fought against the savage enemies – Armenian dashnaks heroically, afterwards were very active in a variety of fields, including the enlightenment and formation of the new schools. Nakhchivanians who protected this territory as an integral part of Azerbaijan also tried very hard to create the Nakhchivan Autonomous Republic. In this research work, the activity of Mirza Vahab Hasanzade – the prominent politician and encyclopaedic scholar is described. He had attended in the political, economic and cultural life of Nakhchivan from 1919 till 1934.

*Keywords:* Nakhchivan, Ordubad, encyclopaedic scholar, autonomy, People's Commissar of Education of Nakhchivan.

*Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 fevral 2024-cü il.*

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.*

*Rəyçilər: Akademik İsmayıl Hacıyev.*